

De effectiviteit van de schrijftaalregeling

Historisch-sociolinguïstisch onderzoek naar taalbeleid en taalgebruik in de achttiende en negentiende eeuw

Andreas Krogull

IN 56 (1): 23–42

DOI: 10.5117/IN2018.1.KROG

Abstract

The early nineteenth century saw the introduction of the first national orthography and grammar of Dutch, commissioned by the government and officially codified by Siegenbeek (1804) and Weiland (1805), respectively. However, the effectiveness of this so-called *schrijftaalregeling* ‘written language regulation’ on actual language usage has never been investigated empirically. Based on a newly compiled multi-genre corpus of Dutch private letters, diaries and newspapers from the late eighteenth and early nineteenth centuries, this paper sheds light on the impact of the nationalist language policy on linguistic patterns of variation and change in the Northern Netherlands. The case study focuses on the orthographic representation of final /t/ in second and third person singular and second person plural present indicative forms of verbs with a *d*-stem (e.g. *worden* ‘become’, *vinden* ‘find’), which attracted a great deal of attention in metalinguistic discourse. While the corpus results indicate a considerable effect of standard language norms on language practice, they also disprove the traditional assumption that nineteenth-century spelling was entirely homogeneous.

Keywords: historical sociolinguistics, Dutch, language policy, nationalism, orthography, spelling, corpus, genre variation, ego-documents

1 Inleiding¹

Het nationalistische taalbeleid van de vroege negentiende eeuw – met als kernidee: één taal, één natie – kan zonder twijfel worden beschouwd als een sleutelmoment in het standaardiseringsproces van het Nederlands. In het kader van de zogenaamde schrijftaalregeling werd de Nederlandse spelling en grammatica voor het eerst op nationaal niveau en in opdracht van de overheid vastgesteld. De officiële standaardtaalregels werden in 1804 en 1805 gecodificeerd door Matthijs Siegenbeek (orthografie) en Petrus Weiland (grammatica). De effectiviteit van deze ingrijpende taalbeleidsmaatregelen op de taalpraktijk is echter nooit eerder empirisch onderzocht.

In mijn promotieonderzoek, waaruit ook dit artikel voortvloeit, staat de vraag centraal in hoeverre het officiële taalbeleid uit de periode rond 1800 invloed heeft gehad op het daadwerkelijke taalgebruik in de Noordelijke Nederlanden. Op basis van een multigenre-corpus achttiende- en negentiende-eeuws Nederlands zal ik nagaan of variatiepatronen en veranderingsprocessen in de taalpraktijk kunnen worden verklaard door de invoering van top-down taalbeleid.

De casestudy in dit artikel richt zich op een specifiek aspect van de werkwoordspelling, namelijk de orthografische representatie van de stemloze eindconsonant /t/ bij werkwoorden met een *d*-stam (bijvoorbeeld *worden*, *vinden*, *houden*) – een van de talige kwesties die in de achttiende- en negentiende-eeuwse normentraditie veel aandacht trokken.

In paragraaf 2 zal ik de historische achtergrond van de schrijftaalregeling, en het theoretische en methodologische kader van de historische sociolinguïstiek schetsen. Het *Going Dutch Corpus* wordt in paragraaf 3 geïntroduceerd. Paragraaf 4 bevat de corpusresultaten van de casestudy naar werkwoordspelling. Ten slotte zal ik in paragraaf 5 enkele conclusies trekken.

2 Historisch-sociolinguïstische achtergrond

2.1 De schrijftaalregeling

De achttiende en negentiende eeuw blijken een bijzonder interessante periode voor historisch-sociolinguïstisch onderzoek naar het Nederlands te zijn. Met name de sociaal-politieke veranderingen in de decennia rond 1800, de beginfase van de natievorming en nationalistische taalplanning, leveren een intrigerend vertrekpunt op.

In de Noordelijke Nederlanden (d.w.z. het gebied dat ongeveer overeenkomt met het huidige Nederland) ontstond in de tweede helft van de achttiende eeuw een sterk nationalistisch gekleurd discours, waarin de moedertaal in toenemende mate als ‘een van de fundamentele instrumenten bij het inrichten van een moderne staat’ (Noordegraaf 2000, p. 30) werd gezien. Net als in de rest van Europa groeide met de opkomst van de standaardtaalideologie ook de noodzaak om dé Nederlandse taal vast te leggen – als identiteitssymbool van dé Nederlandse natie.

In het laatste decennium van de achttiende eeuw werd de standaardisering van het Nederlands een nationale kwestie. Voor het eerst in de geschiedenis van wat toen de Bataafse Republiek heette, hield de landsregering zich met de taal bezig en ontwikkelde concrete plannen om een nationale eenheidsspelling en eenheidsgrammatica te ontwerpen (Kloek & Mijnhardt 2001, p. 436). De Leidse hoogleraar Matthijs Siegenbeek (1774-1854) werd belast met het codificeren van de nationale orthografie, de *Verhandeling over de Nederduitsche spelling ter bevordering van eenparigheid in dezelve*, die hij in 1804 publiceerde. Een jaar later verscheen de nationale grammatica, de *Nederduitsche spraakkunst*, geschreven door de Rotterdamse predikant Petrus Weiland (1754-1841).

Gezien het officiële karakter van deze normatieve werken, moet de schrijftaalregeling van 1804/1805 dan ook als keerpunt in het standaardiseringsproces van het Nederlands worden gezien. Uiteraard waren er al vóór Siegenbeek en Weiland talloze normatieve spellingboekjes en grammatica's, voornamelijk bedoeld voor de elitaire kringen en later de bourgeoisie (Rutten 2012, pp. 44-46). Maar nooit eerder werden orthografische en grammaticale kwesties op nationaal niveau en door de overheid geregeld – oftewel ‘in naam en op last van het Staats-Bewind der Bataafsche Republiek’, zoals op de voorpagina van Siegenbeeks orthografie (1804) is vermeld. De taalvoorschriften van Siegenbeek en Weiland werden sterk aanbevolen voor het gebruik door de overheid en in het onderwijs. Tegelijkertijd ontstond er met de invoering van de schoolwet van 1806 ook een vernieuwd taalonderwijsbeleid, waarin spelling en grammatica belangrijker dan ooit tevoren waren. De officieel vastgelegde taalnormen werden in feite in het lager onderwijs geïmplementeerd – de grondslag van een grootschalige verspreiding van de standaardtaal(ideologie) en een ingrijpende verandering in de taalgeschiedenis.

Vanuit een historisch-sociolinguïstisch perspectief roept dit onmiddellijk de vraag op óf en in welke mate het vroeg-negentiende-eeuwse taalbeleid invloed heeft gehad op het daadwerkelijke taalgebruik. Met andere woorden: was de schrijftaalregeling ook in de praktijk een succes? Het was

immers niet wettelijk verplicht om de officiële standaardtaalregels te volgen, zeker niet in het privédoein. De effectiviteit van de schrijftaalregeling staat niet alleen in dit artikel centraal, maar is ook een van de drie onderzoeksthema's in het Leidse project *Going Dutch. The Construction of Dutch in Policy, Practice and Discourse, (1750-1850)*.² Naast de opkomst van de standaardtaalideologie in het metalinguïstische discours (zie ook Rutten 2016), en de implementatie van die ideeën in het taalonderwijsbeleid, wordt ook het effect van het taalbeleid op de taalpraktijk bestudeerd.

2.2 Historische sociolinguïstiek

In de loop van de afgelopen drie decennia heeft de historische sociolinguïstiek zich tot een internationaal onderzoeksveld binnen de taalkunde ontwikkeld, waarvan *The Handbook of Historical Sociolinguistics* (Hernández-Campoy & Conde-Silvestre 2012) en het inleidende artikel van Auer et al. (2015) een uitstekend overzicht geven.

In de traditionele taalgeschiedschrijving wordt voor de meeste Europese talen, waaronder het Nederlands, een nogal lineaire en impliciet gegeneraliseerde ontwikkeling van talige diversiteit naar een uniforme standaardtaal geschetst. Watts (2012) spreekt in dit verband zelfs van een 'tunnelvisie', waarbij het veelvuldige taalgebruik met al zijn varianten buiten beschouwing blijft. De onderliggende standaardtaalideologie heeft ertoe geleid dat het onderzoek naar taalgeschiedenis grotendeels is gebaseerd op standaardtalige teksten (zie ook Milroy 2001; Elspaß 2014; Rutten 2016). Over het algemeen zijn dit gedrukte en vaak literaire werken, geschreven door een beperkte groep in de maatschappij: goed opgeleide mannen uit de hogere kringen en (in het geval van de Noordelijke Nederlanden) veelal afkomstig uit Holland. Deze bronnenselectie heeft tot gevolg dat een substantieel deel van het taalverleden onzichtbaar blijft.

De historische sociolinguïstiek biedt een alternatieve kijk op variatiepatronen en veranderingsprocessen in de taalgeschiedenis door de nadruk te leggen op andere bronnen, voornamelijk handgeschreven egodocumenten zoals persoonlijke brieven, dagboeken en reisjournalen. Dit onderzoeksmateriaal is minder formeel en staat dicht bij de authentieke (gesproken) taal dan de traditioneel bestudeerde teksten. Bovendien hebben egodocumenten het voordeel dat ze door een groter deel van de bevolking zijn geproduceerd, namelijk door mannen én vrouwen uit verschillende sociale klassen en regio's. Een van de hoofddoelen van deze *language history from below*-benadering (Elspaß 2005) is om een breder, genuanceerder zicht op de historische taalwerkelijkheid te krijgen en dus de 'witte vlekken in de taalgeschiedenis' in te kleuren (Van der Wal 2006).

Een voorbeeld van historisch-sociolinguïstisch onderzoek naar het Nederlands is het in 2013 afgeronde Leidse *Brieven als buit*-project, gebaseerd op een omvangrijk corpus van zeventiende- en achttiende-eeuwse privébrieven (Rutten & Van der Wal 2014; zie ook Van der Wal & Rutten 2013). De taalsituatie in de Zuidelijke Nederlanden, met name in de negentiende eeuw, staat centraal in het historisch-sociolinguïstische onderzoek in Brussel (zie bijvoorbeeld Vosters et al. 2014). Ook de wisselwerking tussen taalnormen en taalgebruik heeft zich tot een belangrijk thema binnen de historische sociolinguïstiek ontwikkeld (Rutten, Vosters & Vandenbussche 2014). Desondanks is er tot nu toe weinig onderzoek gedaan naar de effectiviteit oftewel het ‘succes’ van taalplanning en taalbeleid in het verleden. Het *Going Dutch*-project en de casus in dit artikel, ingebed in het theoretische en methodologische kader van de historische sociolinguïstiek, dragen ertoe bij om deze lacune in de taalgeschiedenis op te vullen.

3 Het *Going Dutch* Corpus

Om de effectiviteit van het nationalistische taalbeleid op het daadwerkelijke taalgebruik te kunnen onderzoeken, werd een nieuw multigenre-corpus van achttiende- en negentiende-eeuws Nederlands samengesteld. Het *Going Dutch Corpus*, vernoemd naar het Leidse project, telt ruim 420.000 woorden en is onderverdeeld in twee tijdvakken: 1770-1790 (periode 1) en 1820-1840 (periode 2), die de generaties taalgebruikers van vóór en ná de invoering van de schrijftaalregeling in 1804/1805 representeren. Het specifieke, op maat gemaakte corpusdesign sluit dus nauw aan bij de gestelde onderzoeksvragen.

Vanuit de aanname dat taalveranderingsprocessen – in dit geval mogelijk veroorzaakt door taalbeleid – verschillende soorten tekst in verschillende mate beïnvloeden, omvat het corpus drie genres: (1) privébrieven, (2) dagboeken en reisjournalen³, en (3) lokale kranten. Vanuit de benadering *from below* blijken handgeschreven egodocumenten de meest geschikte bronnen voor historisch-sociolinguïstisch onderzoek te zijn. Het *Going Dutch Corpus* volgt deze traditie en bevat twee soorten egodocumenten: ten eerste privébrieven, en ten tweede dagboeken en reisjournalen. In vergelijking met privébrieven, die binnen de historische sociolinguïstiek als ‘the “next best thing” to authentic spoken language’ gelden (Nevalainen & Raumolin-Brunberg 2012, p. 32), zijn dagboeken over het algemeen schriftaliger en staan dicht bij de standaard (Schneider 2013, p. 66; Elspaß 2012, p. 162). Daarnaast bevat het corpus ook gedrukte en gepubliceerde teksten

in de vorm van lokale kranten. De geselecteerde genres maken het mogelijk om variatie en veranderingen in handgeschreven en gedrukte taal met elkaar te vergelijken.

Alle teksten in het *Going Dutch Corpus* zijn handmatig getranscribeerd op basis van digitale afbeeldingen van originele archiefbronnen, grotendeels verzameld uit diverse Nederlandse stads-, streek- en regionale archieven. Een deel van het achttiende-eeuwse brievenmateriaal is bovendien afkomstig uit het *Brieven als buit*-corpus (<http://brievenalsbuit.inl.nl>). De kranten zijn digitaal beschikbaar in de historische database *Delpher* (<http://www.delpher.nl>).

Regionale variatie is een belangrijke historisch-sociolinguïstische factor. In het *Going Dutch Corpus* worden dan ook twee geografische onderscheidingen gehanteerd: ten eerste variatie tussen verschillende regio's, en ten tweede tussen het centrum en de periferie.⁴ Het corpus bevat teksten afkomstig uit zeven regio's van de Noordelijke Nederlanden: Noord-Holland, Zuid-Holland en Utrecht (die deel uitmaken van het centrum), Friesland, Groningen en Noord-Brabant (die hier als perifere gebieden zijn ingedeeld), en Zeeland.⁵

In het geval van de twee soorten egodocumenten komt er ook nog gender als sociale variabele bij. Ongeacht het feit dat mannelijke scribenten twee derde van het corpusmateriaal uitmaken, is het aandeel teksten

Tabel 1 Het *Going Dutch Corpus*

		Periode 1 1770-1790	Periode 2 1820-1840	Totaal
Genre	privébrieven	105.427	105.299	210.726
	dagboeken	71.157	69.350	140.507
	kranten	35.323	35.322	70.645
		211.907	209.971	421.878
Regio				
Centrum	Noord-Holland	30.256	32.368	62.624
	Zuid-Holland	30.225	33.547	63.772
	Utrecht	30.588	30.094	60.682
Periferie	Friesland	30.757	30.949	61.706
	Groningen	28.875	30.323	59.198
	Noord-Brabant	30.647	25.998	56.645
Overig	Zeeland	30.559	26.692	57.251
		211.907	209.971	421.878
Gender	man	127.112	105.657	232.769
	vrouw	49.472	68.992	118.464
		176.584	174.649	351.233

geproduceerd door vrouwelijke scribenten (in het brievencorpus zelfs meer dan 45%) een aanzienlijke vooruitgang ten opzichte van traditionele taalgenschappen, waarin vrouwen nagenoeg afwezig zijn. Met betrekking tot sociaaleconomische groepen zijn de meeste teksten in het corpus geschreven door scribenten uit de midden- en hogere klassen, met uitzondering van de bovenste laag van de maatschappij, zoals de adel en het patriciaat.

Kort samengevat omvat het *Going Dutch Corpus* dus twee tijdvakken, drie genres, zeven regio's en (bij de egodocumenten) twee genders. De egodocumenten omvatten 400 privébrieven, geschreven door 298 individuele scribenten, en 51 dagboeken en reisjournalen, geschreven door 50 scribenten. De samenstelling van het *Going Dutch Corpus* is te zien in Tabel 1.

4 Casestudy: spelling van werkwoorden met *d*-stam

In deze paragraaf laat ik zien hoe de effectiviteit van de Nederlandse schrijftaalregeling 1804/1805 op basis van het achttiende- en negentiende-eeuwse *Going Dutch Corpus* empirisch onderzocht kan worden. De casestudy behandelt een van de spellingskenmerken, die gedurende de achttiende en vroege negentiende eeuw veel aandacht trokken in de taalkundige normen-discussie: de orthografische representatie van /t/ in de auslaut bij tweede en derde persoon enkelvoud en tweede persoon meervoud⁶ presens indicatiefvormen van werkwoorden met een dentaalstam op -*d*, bijvoorbeeld *worden*, *vinden* en *houden*.

4.1 De variabele

Voor de orthografische representatie van de eindconsonant /t/ bij de tweede en derde persoon enkelvoud en tweede persoon meervoud presens indicatief van werkwoorden met stam op -*d* zijn er drie historische spellingsvarianten te onderscheiden: <t> (*jij wort*, *hij vint*), <d> (*jij word*, *hij vind*) en <dt> (*jij wordt*, *hij vindt*). De eerste variant <t> representeert volgens het fonologische principe de stemloze uitspraak /t/ in de auslaut (*Auslautverhärtung*) en gaat in feite terug op de fonetische spelling uit het Middelnederlands. Bij de tweede variant <d> staat het principe van gelijkvormigheid (of het morfologische principe) centraal, waarin alle woordvormen – ongeacht de uitspraak – met <d> worden gespeld (dus *word* in overeenstemming met *worden*). De derde en meest complexe variant <dt> volgt tevens (d.w.z. naast het morfologische principe) het principe van analogie, waardoor de algemene regel stam + <t> voor de tweede en derde persoon enkelvoud en tweede persoon meervoud ook bij werkwoorden met *d*-stam wordt toegepast (*jij neemt* – *jij vindt*).⁷

De drie varianten <t>, <d> en <dt> komen ook in het achttiende- en negentiende-eeuwse *Going Dutch Corpus* voor.

4.2 Normentradities

Achttiende-eeuwse normen

Gedurende de achttiende eeuw tot het begin van de negentiende eeuw was er in het metalinguïstische discours veel aandacht voor de spelling van werkwoorden met een stam op *-d*. Ondanks de levendige discussies rond dit spellingsverschijnsel heeft zich in de achttiende-eeuwse normentraditie van de Noordelijke Nederlanden al vroeg een sterke voorkeur voor <dt> afgetekend. Toonaangevende normatieve werken zoals die van Arnold Moonen (1706), Adriaen Verwer (1707), Willem Séwel (1712), Balthazar Huydecoper (1730), Kornelis Elzevier (1761), Ernst Zeydelaar (1774), Klaas Stijl & Lambertus van Bolhuis (1776), Adriaan Kluit (1777), de *Rudimenta* (1799) en Petrus Weiland (1799) prefereerden de spelling met <dt> boven <d>.

Bij Moonen (1706) stond het principe van analogie (d.w.z. de regel stam + <t>) centraal, waarbij hij voor werkwoorden met een *d*-stam geen uitzondering maakte:

De T is ook de merkletter en nootwendigh in het spellen der tweede personen van beide Getallen der Aentoonende Wyze, en des derden persoons in het Eenvouwige Getal [...] Dit houdt zynen regel, schoon het Wortelwoord in een D eindigt, wanneer de T niet achtergelaeten wordt, noch de D in de T verandert. Want men schryft *Gy, Hy houdt, wordt, vindt, landt, grondt, &c.* (1706, p. 13)

Ook Séwel (1712, pp. 17-18) keurde <d> als een 'inschikkelijke' spelling af 'omdat deeze woorden de *d* niet konden missen; maar nogtans is een *t* daarby beter'. Andere taalkundigen zoals Kluit (1777) verlegden de nadruk daarentegen meer op een etymologische redenering, waarbij de spelling met <dt> teruggaat op de historische uitgang *-det* (*hij brandt* < *hij brandet*):

Want schrijft men, *hij brandt, wordt, zendt*, zoo zoude men deze D en T, gemaakt uit *brandet, wordet*, niet zoozeer behoeven aantemerkten als tegen elkander aanbotsende letters; maar als zulken, die door ene verzwijging, of meer versnelde uitspraak, der E meer nabij elkander kwamen. (1777, p. 34)

Tot aan het einde van de achttiende eeuw, zoals in de *Rudimenta* (1799) en bij Weiland (1799) te lezen is, domineerde de voorkeur voor <dt> in het normatieve discours.

Slechts enkele grammatica's weken van de behoorlijk coherente Noordelijke normentraditie af. Zo schreef Jan van Belle (1755, p. 7) voor alle vormen in het enkelvoud <d> voor, en vroeg hij zich af 'hoe de tweede en derde persoon daar in zo zwak zyn, datze de T tót eene kruk gebruiken moeten'. Lambert ten Kate (1723) formuleerde weliswaar geen expliciete regel, maar spelde in de praktijk zelf consequent <d> (Van der Velde 1956, p. 66). Daarnaast hanteerden Frans de Haes (1764) en Kornelis van der Palm (1769) <dt> voor de tweede persoon (*gy, gylieden wordt*) naast <d> voor de derde persoon (*hy, zy, het word*).

De spelling-Siegenbeek (1804)

Tegen de achtergrond van de wijdverspreide voorkeur ten gunste van <dt> in de achttiende-eeuwse normendiscussie is de nationale keuze van Matthijs Siegenbeek (1804) noch als radicaal, noch als innovatief te beschouwen. In zijn *Verhandeling over de Nederduitsche spelling* zette hij namelijk de traditie van de meeste van zijn voorgangers voort en legde hij de variant <dt> in het kader van de schrijftaalregeling officieel vast:

Ten aanzien der *dt*, welker vereeniging zeker op zich zelve iets vreemds en wanstaltigs heeft, zij nog met een woord aangemerkt, dat men dezelve, ter voldoening aan het tegenwoordige gebruik, en ter bevordering der duidelijkheid, die hoofdwet der tale, alleen dan te gebruiken heeft, wanneer zij voorkomt als eene verkorting van *det*, dat is, met andere woorden, in den tweeden en derden persoon van den tegenwoordigen, en den tweeden van den onvolmaakt verledenen tijd der aantoonende wijze, in de werkwoorden *binden*, *vinden*, en meer dergelijke. Immers is het te voren reeds aangemerkt, dat men oudtijds deze, gelijk alle andere werkwoorden, op de volgende wijze vervoegd heeft:

Ik *binde*, *gij bindet*, *hij bindet*. [...]

waaruit, bij de weglating der zachte *e*, *ik bind*, *gij, hij bindt* [...] geboren wordt. (1804, p. 156)

Het is opmerkelijk dat Siegenbeek de samenvoeging van *d* en *t* in <dt> in eerste instantie als 'iets vreemds en wanstaltigs' veroordeelde. Daarmee sloot hij zich bij Kluit (1777, p. 33) aan, die de combinatie al eerder 'walglijk en ongerijmd' had genoemd. Bovendien week Siegenbeek van zijn grondbeginsel *Schrijf, zoo als gij spreekt*, oftewel het fonetische principe, af. Uit zijn vertoog blijkt dat met name de 'bevordering der duidelijkheid, die hoofdwet der tale', waarmee hij de duidelijkheid van de morfologische geleding bedoelde, van doorslaggevend belang was om de spelling met <dt> voor

te schrijven. Verder baseerde Siegenbeek zijn keuze voor <dt> niet primair op morfologische redenen (d.w.z. stam + <t>), maar benadrukte hij vooral de etymologie van de betreffende werkwoordsvormen. Evenals eerder Kluit (1777), maar ook Huydecoper (1730) en Weiland (1799), verantwoordde Siegenbeek de spelling met <dt> als een gesyncopeerde vorm van de historische uitgang *-det*, waarbij de sjwa is weggevallen (*gij bindt* < *gij bindet*, *hij bindt* < *hij bindet*).

Noord en Zuid

Terwijl het normatieve discours in de Noordelijke Nederlanden zelfs vóór Siegenbeek (1804) al vrij coherent was en men – op enkele uitzonderingen na – <dt> prefereerde, laat de metalinguïstische geschiedenis van de onderzochte spellingsvariabele echter duidelijke regionale verschillen zien. In de achttiende- en vroeg-negentiende-eeuwse normendiscussie in de Nederlandstalige Zuidelijke Nederlanden (d.w.z. ongeveer het gebied van het huidige Vlaanderen) domineerde namelijk niet <dt> maar <d>. <dt> werd in het Zuiden zelfs als een typisch Noordelijk spellingskenmerk gezien, in tegenstelling tot de typisch Zuidelijke <d>. Uit eerder onderzoek is gebleken dat dit Noord-Zuid-onderscheid in de normentraditie niet overeenstemt met de taalpraktijk, in ieder geval voor de achttiende eeuw (Vosters et al. 2010, p. 105). Deze bevindingen met betrekking tot de achttiende-eeuwse taalnormen en taalpraktijk zullen in de corpusstudie in dit artikel opnieuw worden besproken (zie paragraaf 4.3). Tevens zal de situatie in de negentiende eeuw, ná de schrijftaalregeling dus, voor het eerst worden onderzocht.

4.3 Corpusresultaten

Voor de corpusanalyse van de orthografische representatie van /t/ in tweede en derde persoon enkelvoud en tweede persoon meervoud presens indicatiefvormen van werkwoorden met een *d*-stam zijn de betreffende vormen van vijftien frequente werkwoorden geselecteerd: *worden*, *vinden*, *houden*⁸, *melden*, *zouden*, *rijden*, *zenden*, *bieden*, *lijden*, *wenden*, *treden*, *antwoorden*, *raden*, *scheiden*, *bidden* (gesorteerd op frequentie in het *Going Dutch Corpus*). Bovendien zijn de werkwoorden met prefixen meegenomen in de analyse, bijvoorbeeld *bevinden* en *ondervinden*, of *aanhouden* en *behouden*. Naast de drie mogelijke representaties van /t/ als <dt>, <d> of <t> is er ook rekening gehouden met mogelijke spellingsvariatie, zoals tussen <s> en <z> (*senden/zenden*) of <ij> en <y> (*rijden/ryden*).

Diachroon

In Tabel 2 staan de diachrone resultaten met de verdeling van de drie spellingsvarianten <dt>, <d> en <t> vóór en ná de schrijftaalregeling van 1804/1805 (in absolute getallen en percentages).

Tabel 2 Verdeling van de spellingsvarianten per periode in het *Going Dutch Corpus*

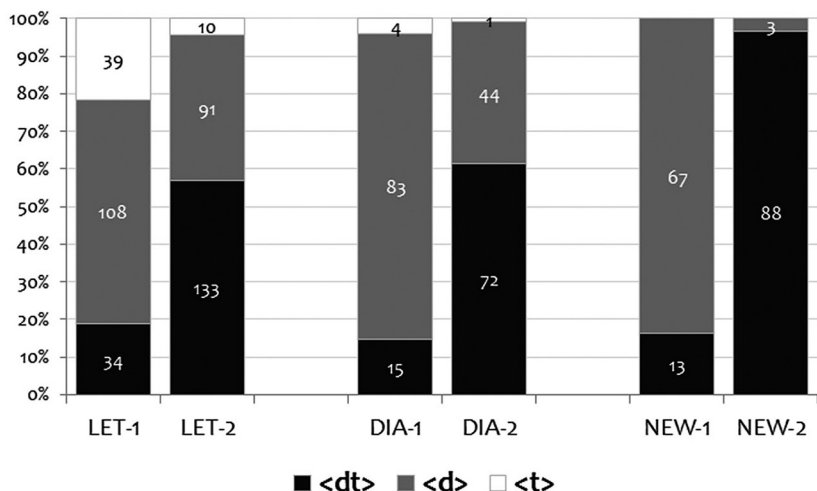
	<dt>		<d>		<t>	
	N	%	N	%	N	%
Periode 1: 1770-1790	62	17,1	258	71,1	43	11,8
Periode 2: 1820-1840	293	66,3	138	31,2	11	2,5

Uit de corpusresultaten blijkt dat <d> met een percentage van 71,1% met afstand de meest voorkomende variant in het taalgebruik van de late achttiende eeuw is. <dt> komt met slechts 17,1% aanzienlijk minder vaak voor.⁹ Met het oog op de onmiskenbare voorkeur voor <dt> in de normatieve traditie (zie paragraaf 4.2) is dit een opmerkelijk resultaat, dat de grote discrepantie tussen taalnormen en taalpraktijk in de achttiende eeuw aantoont. Bovendien komt dit overeen met de bevindingen uit het onderzoek van Vosters et al. (2010). Als normatieve grammatica's al enige invloed hebben gehad, dan is daar in de achttiende eeuw nog weinig of niets van te merken; anders was het percentage van <dt> vermoedelijk veel hoger. Daarnaast valt op dat de derde variant, de fonetische spelling met <t>, in het metalinguïstische discours niet of slechts marginaal ter sprake kwam, maar in de achttiende-eeuwse taalpraktijk nog wel degelijk een rol speelt (11,8%).

In de vroege negentiende eeuw verandert de verdeling van de varianten dramatisch. Wat meteen opvalt, is de sterke toename van de officieel voorgeschreven <dt>, die van 17,1% naar 66,3% stijgt – terwijl Siegenbeeks keuze aansluit bij de normatieve traditie van de achttiende eeuw. Aangezien men de voorkeur voor <dt> al veel langer in het metalinguïstische discours aantreft, kan de radicale omslag van <d> naar <dt> in het taalgebruik alleen worden gezien als een direct effect van het nationale taalbeleid en de expliciete spellingsregels van 1804. De regeling van staatswege blijkt de invloed van (schrijf)taalnormen op het taalgebruik aanzienlijk te hebben versterkt. Niettemin verdwijnt de door Siegenbeek afgekeurde variant <d> niet volledig uit de negentiende-eeuwse praktijk; ze komt nog in bijna een derde van de gevallen voor (31,2%). <t> wordt daarentegen nauwelijks nog gebruikt (2,5%).

Genrevariatie

In Figuur 1 zijn de corpusresultaten per genre weergegeven: privébrieven (LET), dagboeken (DIA) en kranten (NEW).

Figuur 1 Verdeling van de spellingsvarianten per genre en periode (1 = 1770-1790; 2 = 1820-1840)

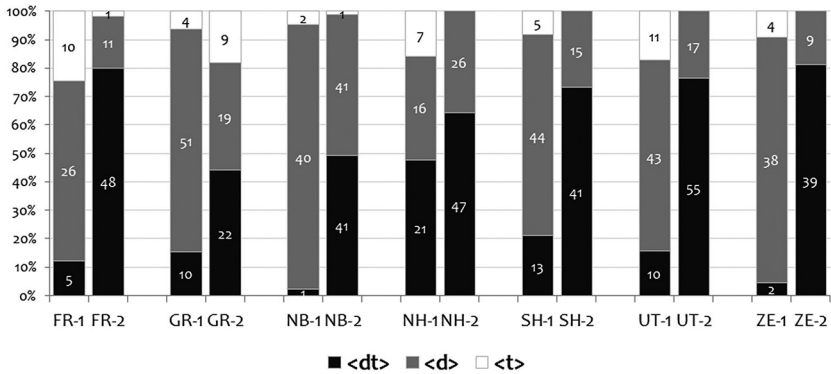
De genre-specifieke resultaten voor de achttiende-eeuwse periode tonen aan dat <dt> in alle bronnen slechts een ondergeschikte rol speelt, met een vrij laag percentage tussen 14,7% en 18,8%. De dominante variant is overall <d>, met name in de kranten (83,8%) en dagboeken (81,4%). Het lagere percentage van <d> in de privébrieven (59,7%) is te verklaren door het relatief frequente voorkomen van <t> (21,5%). De fonetische spelling komt hoofdzakelijk in het brievenmateriaal voor, heel marginaal in dagboeken (3,9%), maar niet in kranten. Dit bevestigt ook dat de hele bandbreedte aan varianten alleen door de studie van egodocumenten kan worden ontsloten, terwijl een deel van de achttiende-eeuwse taalwerkelijkheid – in dit geval het voortbestaan van een historische variant – in gedrukte teksten onzichtbaar blijft.

In de negentiende-eeuwse periode wordt <dt> de voorkeursvariant in alle drie de genres. De meest radicale omslag is in het krantencorpus te constateren, waarin de Siegenbeek-norm met 96,7% nagevolgd wordt (voorheen 16,3%). Maar ook in de egodocumenten stijgt het percentage van <dt> van nog geen twintig procent naar 56,8% in de privébrieven en 61,5% in de dagboeken. Het effect van de spelling-Siegenbeek wordt dus niet alleen in

gedrukte, gepubliceerde teksten zichtbaar, maar ook in de handgeschreven en ‘informelere’ (en minder uniforme) egodocumenten. Tegelijk blijft de officieel afgekeurde <d> juist in de egodocumenten als sterke tweede variant bestaan (38,9% in privébrieven, 37,6% in dagboeken). De derde variant <t> verdwijnt nagenoeg.

Regionale variatie

In Figuur 2 staan de corpusresultaten per regio: Friesland (FR), Groningen (GR), Noord-Brabant (NB), Noord-Holland (NH), Zuid-Holland (SH), Utrecht (UT) en Zeeland (ZE).

Figuur 2 Verdeling van de spellingsvarianten per regio en periode (1 = 1770-1790; 2 = 1820-1840)

De resultaten laten zien dat slechts één regio van de dominerende achttiende-eeuwse praktijk met <d> als voorkeursvariant afwijkt, namelijk Noord-Holland. Met 47,7% is <dt> hier de meest frequente variant (tegenover 36,4% <d>). Bij nader toezien blijken vooral de kranten uit Noord-Holland al in de achttiende eeuw consequent <dt> te spellen, terwijl lokale kranten uit de andere regio's voor <d> kiezen.

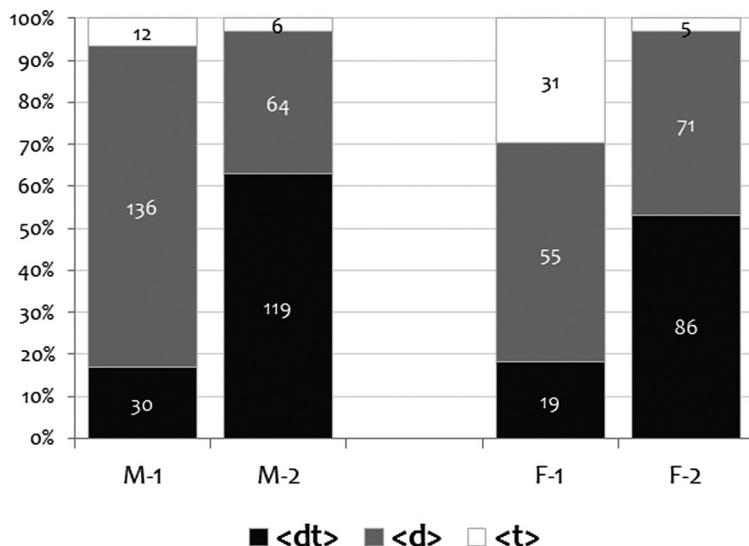
Opvallend zijn ook de achttiende-eeuwse resultaten voor Noord-Brabant en Zeeland. In deze regio's komt <dt> met respectievelijk één en twee tokens slechts heel marginaal voor. Bovendien zijn Noord-Brabant en Zeeland ook de enige twee regio's waarin men <d> in meer dan 85% van de gevallen aantreft (93,0% in Noord-Brabant, 86,4% in Zeeland). Mogelijk zijn deze afwijkende patronen geografisch te verklaren. Noord-Brabant en Zeeland zijn immers de twee meest zuidelijke regio's in het onderzochte taalgebied (en het *Going Dutch Corpus*) en dus ook grensregio's met de Zuidelijke

Nederlanden. Zoals in paragraaf 4.2 is vermeld, werd <d> in de Zuidelijke Nederlanden en met name in de normentraditie als een typisch Zuidelijke variant beschouwd. De resultaten voor Noord-Brabant en Zeeland wijzen erop dat de voorkeur voor <d> in het zuidelijke grensgebied relatief dominant was. Men zou kunnen veronderstellen dat Noord-Brabant en Zeeland zich sterker hebben georiënteerd op de Zuidelijke schrijfprijktijken dan de rest van het Noordelijke taalgebied.

In de negentiende eeuw wordt <dt> de voorkeursvariant in bijna alle regio's, behalve in Noord-Brabant, waar <dt> en <d> even vaak voorkomen (49,4%) – wellicht een effect van de competitie tussen Noordelijke en Zuidelijke normen en praktijkten.

Gendervariatie

De resultaten in Figuur 3 tonen de gender-relateerde variatie tussen mannelijke (M) en vrouwelijke (F) scribenten.

Figuur 3 Verdeling van de spellingsvarianten per gender en periode (1 = 1770-1790; 2 = 1820-1840)

Ten opzichte van het (vrij beperkte) gebruik van <dt> is er in de achttiende-eeuwse periode geen verschil tussen mannen (16,9%) en vrouwen (18,1%) te constateren. <d> blijkt gender-onafhankelijk de geprefereerde variant te zijn. Wel is er een duidelijk onderscheid op te merken met het oog op de

fonetische spelling. Vrouwelijke scribenten gebruiken <t> in de achttiende eeuw aanzienlijk vaker dan mannelijke scribenten (29,5% tegenover 6,7%). <t> komt in de door vrouwen geschreven egodocumenten zelfs vaker voor dan <dt>.

In de negentiende-eeuwse resultaten stijgt de officieel voorgeschreven variant <dt> naar 63,0% bij de mannen, maar slechts naar 53,1% bij de vrouwen. Aangezien de achttiende-eeuwse uitgangssituatie met betrekking tot <dt> gelijk was, blijkt er na de invoering van de spelling-Siegenbeek dus een gendereffect op te treden. Was de schrijftaalregeling bij vrouwelijke taalgebruikers mogelijk minder succesvol dan bij mannelijke taalgebruikers? Het aandeel <t> neemt in de negentiende eeuw met name bij de vrouwelijke scribenten duidelijk af en laat geen genderverschil meer zien.

5 Conclusies

In dit artikel heb ik aangetoond hoe de effectiviteit van het vroeg-negentiende-eeuwse taalbeleid op de taalpraktijk in de Noordelijke Nederlanden empirisch onderzocht kan worden. Op basis van het *Going Dutch Corpus*, een nieuw samengesteld multigenre-corpus dat nauw aansluit bij de gestelde onderzoeksvragen, is er gekeken naar het taalgebruik – in dit specifieke geval de spellingspraktijken – van vóór en ná de invoering van de officiële schrijftaalregeling in 1804/1805. In de normatieve discussie trok de werkwoordspelling bijzonder veel aandacht. De orthografische representatie van /t/ bij de tweede en derde persoon enkelvoud en de tweede persoon meervoud presens indicatief van werkwoorden met *d*-stam – als <dt>, <d> of <t> – bleek dan ook een geschikte casus te zijn om het (mogelijke) succes van taalbeleid te kunnen testen.

De resultaten van de corpusstudie laten zien dat er in de achttiende eeuw nog een grote kloof tussen taalnormen en taalpraktijk heerste. Hoewel de meeste grammatici al de spelling met <dt> voorschreven, is deze nogal coherente traditie echter niet in het taalgebruik terug te vinden. In zowel handgeschreven als gedrukte teksten treffen we namelijk niet <dt> maar <d> als meest frequente variant aan. Hieruit kan men concluderen dat normatieve grammatica's geen of nauwelijks invloed hebben gehad op de laat-achttiende-eeuwse spellingspraktijk.

Met de spelling-Siegenbeek (1804), waarin de variant <dt> officieel werd vastgelegd, kwam hier verandering in. De corpusresultaten voor de negentiende eeuw tonen een duidelijke toename van <dt> in het taalgebruik aan. Binnen een halve eeuw vond er een omslag van meer dan twee derde <d>

naar twee derde <dt> plaats. Met name de radicale verschuiving van <d> naar <dt> in de kranten, maar ook de aanzienlijke stijging van <dt> in de egodocumenten wijzen op een direct effect van de schrijftaalregeling. Zoals reeds vermeld, werd <dt> al gedurende de achttiende eeuw in het normen-debat geprefereerd, maar pas na de invoering van het officiële taalbeleid in 1804/1805, geregeld door de Bataafse overheid, vinden we die voorkeur ook daadwerkelijk in de praktijk terug. Het bewustzijn van (schrijf)taalnormen blijkt bij negentiende-eeuwse taalgebruikers in elk geval veel sterker te zijn geweest dan in de achttiende eeuw.

Tegelijkertijd duiden de corpusresultaten voor de achttiende-eeuwse en zelfs voor de negentiende-eeuwse periode nog een aantal interessante variatiepatronen aan, waaruit blijkt dat de taalpraktijk ook ná de schrijftaalregeling allesbehalve homogeen was. De historisch-sociolinguïstische aanpak geeft dus inzicht in de talige diversiteit van de achttiende en negentiende eeuw, die geen aandacht kreeg in de traditionele taalgeschiedschrijving. Zo blijft de door Siegenbeek afgekeurde variant <d> bijvoorbeeld in privébrieven en dagboeken als een vrij frequent alternatief naast <dt> bestaan. Bovendien benadrukt ook de variatie ten opzichte van regio en gender (voornamelijk in de achttiende eeuw) het belang van een benadering *from below* en de studie van handgeschreven egodocumenten, waardoor een genuanceerder beeld van de taalwerkelijkheid zichtbaar wordt.

Tot slot blijft nog de vraag of het nationalistische taalbeleid van de schrijftaalregeling van 1804/1805 en de grootschalige verspreiding van de standaardtaal(ideologie) daadwerkelijk een ‘succes’ waren. Om dit te kunnen evalueren zijn er uiteraard meer casestudies nodig, zowel naar andere spellingsverschijnselen als ook naar morfo-syntactische variabelen, zoals de genitief en relativa (Krogull et al. 2017). De resultaten in dit artikel geven in elk geval een eerste indicatie dat de spelling-Siegenbeek (1804), als een van de instrumenten van het Noord-Nederlandse taalbeleid, tamelijk succesvol moet zijn geweest.

Noten

1. Graag wil ik Gijsbert Rutten, Marijke van der Wal en de twee anonieme reviewers bedanken voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.
2. Het *Going Dutch*-project (Universiteit Leiden) wordt gefinancierd door een Vidi-beurs van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), toegekend aan Gijsbert Rutten.
3. Zowel dagboeken als reisjournalen representeren monologische egodocumenten, waarin de scribenten (voornamelijk) over hun belevenissen en gevoelens schrijven.

De grenzen tussen dagboeken en reisjournalen of reisverslagen zijn vaag, zoals ook Lindeman et al. (1994, p. 10) beweren: 'Een dagboek kan bijvoorbeeld overgaan in een reisverslag, en omgekeerd.' Ambtelijke en zakelijke teksten zonder persoonlijk karakter, bijvoorbeeld kasboeken of scheepsjournalen, zijn niet opgenomen in het *Going Dutch Corpus*.

4. Volgens Kloek & Mijnhardt (2001, p. 55) was de 'grootste sociaal-geografische tegenstelling in de Republiek [...] niet die tussen stad en platteland maar die tussen de geürbaniseerde en de minder verstedelijkte gewesten'. Bovendien waren 'de contouren van wat pas veel later de Randstad zou worden genoemd al duidelijk zichtbaar' (2001, p. 38). Rond 1800 woonde dertig procent van de Nederlandse bevolking (zo'n 625.000 mensen) in het gebied omsloten door de steden Amsterdam, Haarlem, Leiden, Den Haag, Rotterdam en Utrecht.
5. Historisch gezien, en met name in de zeventiende eeuw, behoorde Zeeland met bloeiende havensteden zoals Middelburg en Vlissingen ook tot het centrum. Als gevolg van economische verschuivingen, waarvan vooral de steden van de huidige Randstad profiteerden, verloor Zeeland deze positie (Kloek & Mijnhardt 2001, p. 39). In verband hiermee is de regio Zeeland in het *Going Dutch Corpus* noch als centrum, noch als periferie gecategoriseerd.
6. De spelling van werkwoordsvormen in de tweede persoon meervoud (bijvoorbeeld pl. *gij* of *gijlieden*) werd niet in alle normatieve werken, waaronder ook Siegenbeek (1804), expliciet besproken. Als onderdeel van de variabele in deze casestudy zijn de voorkomens van de tweede persoon meervoud (naast de tweede en derde persoon enkelvoud) wél meegenomen in de corpusanalyse.
7. Zie ook de discussie over de logica van de werkwoordspelling in het artikel van Daems (2002).
8. Sommige van de onderzochte werkwoorden komen in aanmerking voor *d*-syncope, bijvoorbeeld *houden* > *hou(w)en* > *ik hou*. Een spelling als *hij hout* zou dus ook het analogische principe (i.p.v. het fonetische principe) kunnen representeren. In het *Going Dutch Corpus* maken deze gevallen slechts een klein deel van de voorkomens met <t> uit.
9. Men zou misschien verwachten dat de frequentie van de onderzochte werkwoorden een belangrijke factor is die de verdeling van de spellingsvarianten kan beïnvloeden (zie bijvoorbeeld Daems 2002, pp. 42-43). In feite is *worden* met afstand het hoogst frequente werkwoord met een stam op -d (57% van alle tokens in deze casestudy). Niettemin blijkt uit de corpusresultaten dat de verschillen tussen *worden* enerzijds, en het totaal van de veertien andere werkwoorden met *d*-stam anderzijds hooguit marginaal zijn (in beide tijdvakken).

Literatuur

- Auer, Anita, Catharina Peersman, Simon Pickl, et al., 'Historical sociolinguistics: the field and its future'. *Journal of Historical Sociolinguistics* 1, (1) 2015, pp. 1-12.
- Belle, Jan van, *Korte schets der Nederduitse spraakkonst*. Haarlem, 1755.
- Daems, Frans, 'Zoals wij zijn zo wordet gij: Is de werkwoordspelling logisch of etymologisch?'. Reinilde Haest, Luuk Van Waes & Dirk Caluwé (eds), *Communicatief bekeken. Liber Amicorum Stijn Verrept*. Mechelen, 2002, pp. 42-54.
- Elspaß, Stephan, *Sprachgeschichte von unten. Untersuchungen zum geschriebenen Alltagsdeutsch im 19. Jahrhundert*. Tübingen, 2005.

- Elspaß, Stephan, 'The use of private letters and diaries in sociolinguistic investigation'. Juan Manuel Hernández-Campoy & Juan Camilo Conde-Silvestre (eds), *The handbook of historical sociolinguistics*. Chichester, 2012, pp. 156-169.
- Elspaß, Stephan, 'Prescriptive norms and norms of usage in nineteenth-century German'. Gijsbert Rutten, Rik Vosters & Wim Vandenbussche (eds), *Norms and usage in language history, 1600-1900: A sociolinguistic and comparative perspective*. Amsterdam, 2014, pp. 303-320.
- Elzevier, Kornelis, *Drie dichtproeven [...] benevens een proef van een nieuwe Nederduitsche spraakkunst*. Haarlem, 1761.
- Haes, Frans de, *De nagelaten gedichten, en Nederduitsche spraakkunst*. Amsterdam, 1764.
- Hernández-Campoy, Juan Manuel & Juan Camilo Conde-Silvestre (eds), *The handbook of historical sociolinguistics*. Chichester, 2012.
- Huydecoper, Balthazar, *Proeve van taal- en dichtkunde*. Amsterdam, 1730.
- Kate, Lambert ten, *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*. Amsterdam, 1723.
- Kloek, Joost & Wijnand Mijnhardt, 1800. *Blauwdrukken voor een samenleving*. Den Haag, 2001.
- Kluit, Adriaan, *Vertoog over de tegenwoordige spelling der Nederduitsche taal*. Leiden, 1777.
- Krogull, Andreas, Gijsbert Rutten & Marijke van der Wal, 'Relativisation in Dutch diaries, private letters and newspapers (1770-1840): A genre-specific national language?'. Tanja Säily, Arja Nurmi, Minna Palander-Collin, et al. (eds), *Exploring future paths for historical sociolinguistics*. Amsterdam, 2017, pp. 157-186.
- Lindeman, Ruud, Yvonne Scherf & Rudolf Dekker, *Reisverslagen van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst*. Rotterdam, 1994.
- Milroy, James, 'Language ideologies and the consequences of standardization'. *Journal of Sociolinguistics* 5, (4) 2001, pp. 530-555.
- Moonen, Arnold, *Nederduitsche spraakkunst*. Amsterdam, 1706.
- Nevalainen, Terttu & Helena Raumolin-Brunberg, 'Historical sociolinguistics: Origins, motivations, and paradigms'. Juan Manuel Hernández-Campoy & Juan Camilo Conde-Silvestre (eds), *The handbook of historical sociolinguistics*. Chichester, 2012, pp. 22-40.
- Noordegraaf, Jan, 'Achtttiende-eeuwse taalbeschouwing. Over de linguïstiek der Verlichting'. Jan Noordegraaf, *Van Hemsterhuis tot Stutterheim. Over wetenschapsgeschiedenis*. Münster, 2000, pp. 14-38.
- Palm, Kornelis van der, *Nederduitsche spraakkunst, voor de jeugdt*. Rotterdam, 1769.
- Rudimenta of gronden Nederduitsche spraake*. Leiden, Deventer & Utrecht, 1799.
- Rutten, Gijsbert, "Lowthian" linguistics across the North Sea'. *Historiographia Linguistica* 39, 2012, pp. 43-59.
- Rutten, Gijsbert, 'The "Golden Age Myth": The construction of Dutch as a national language'. Gijsbert Rutten & Kristine Horner (eds), *Metalinguistic perspectives on Germanic languages. European case studies from past to present*. Oxford, 2016, pp. 13-34.
- Rutten, Gijsbert & Marijke J. van der Wal, *Letters as loot. A sociolinguistic approach to seventeenth- and eighteenth-century Dutch*. Amsterdam, 2014.
- Rutten, Gijsbert, Rik Vosters & Wim Vandenbussche (eds), *Norms and usage in language history, 1600-1900: A sociolinguistic and comparative perspective*. Amsterdam, 2014.
- Schneider, Edgar W., 'Investigating historical variation and change in written documents. New perspectives'. J.K. Chambers & Natalie Schilling (eds), *The handbook of language variation and change*. 2de druk. Oxford, 2013, pp. 57-81.
- Séwel, Willem, *Nederduytsche spraakkunst*. 2de druk. Amsterdam, 1712.
- Siegenbeek, Matthijs, *Verhandeling over de Nederduitsche spelling ter bevordering van de eenparigheid in dezelve*. Amsterdam, 1804.

- Stijl, Klaas & Lambertus van Bolhuis, *Beknopte aanleiding tot de kennis der spelling, spraakdeelen, en zintekenen van de Nederduitsche taal*. Groningen, 1776.
- Velde, Isaac van der, *De tragedie der werkwoordsvormen. Een taalhistorische en taaldidactische studie*. Groningen, 1956.
- Verwer, Adriaen, *Schets van de Nederlandse taal grammatica, poëtica, retorica*. Amsterdam, 1707.
- Vosters, Rik, et al., 'Norms and usage in nineteenth-century Southern Dutch'. Gijsbert Rutten, Rik Vosters & Wim Vandenbussche (eds), *Norms and usage in language history, 1600-1900: A socio-linguistic and comparative perspective*. Amsterdam, 2014, pp. 73-100.
- Vosters, Rik, Gijsbert Rutten & Marijke van der Wal, 'Mythes op de pijnbank. Naar een herwaardering van de taalsituatie in de Nederlanden in de achttiende en negentiende eeuw'. *Verslagen & mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 120, 2010, pp. 93-112.
- Wal, Marijke van der, *Onvoltooid verleden tijd. Witte vlekken in de taalgeschiedenis*. Amsterdam, 2006.
- Wal, Marijke van der & Gijsbert Rutten, 'Variatie, conventies en verandering. Zeventiende- en achttiende-eeuwse buitgemaakte brieven onder de loep'. *Internationale Neerlandistiek* 51, (2) 2013, pp. 122-138.
- Watts, Richard J., 'Language myths'. Juan Manuel Hernández-Campoy & Juan Camilo Conde-Silvestre (eds.), *The handbook of historical sociolinguistics*. Chichester, 2012, pp. 585-606.
- Weiland, Petrus, *Nederduitsch taalkundig woordenboek*. Amsterdam, 1799.
- Weiland, Petrus, *Nederduitsche spraakkunst*. Amsterdam, 1805.
- Zeydelaar, Ernst, *Nederduitsche spelkonst*. Dordrecht, 1774.

Over de auteur

Andreas Krogull (1985) studeerde Engelse, Nederlandse en Duitse taal en cultuur aan de Universität Duisburg-Essen. Sinds 2014 is hij als promovendus verbonden aan de Universiteit Leiden, waar hij binnen het door NWO gefinancierde project *Going Dutch. The Construction of Dutch in Policy, Practice and Discourse (1750-1850)* onderzoek doet naar de effectiviteit van het officiële taalbeleid in de vroege negentiende eeuw.

E-mail: a.krogull@hum.leidenuniv.nl

